

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TINGLAB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Raxmatullayeva Nargiza Baxtiyor qizi
O‘zbekiston, Navoiy innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirish mazmuni, usuli va zarur yonaduvlarni qo‘llashning pedagogik-psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Unda ta‘lim olishda tinglab tushunishning roli, nutqiy kompetensiyalar tizimida tutgan o‘rni haqida mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: tinglab tushunish, nutqiy ko‘nikma, malaka, pedagogik texnologiya, o‘quv topshiriqlari, ta‘lim mazmuni.

ПЕДАГОГИЧЕСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УМЕНИЯ СЛУШАТЬ И ПОНИМАТЬ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация: В статье рассмотрены содержание, методика и педагогико-психологические особенности применения необходимых подходов к развитию умения слушать и понимать у младших школьников. В нем изложены рассуждения о роли понимания на слух в обучении, его роли в системе речевых компетенций.

Ключевые слова: понимание на слух, речевые навыки, компетентность, педагогическая технология, учебные задания, содержание обучения.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ABILITY TO LISTEN AND UNDERSTAND IN PRIMARY SCHOOL

Abstract: The article discusses the content, methodology and pedagogical and psychological features of the application of the necessary approaches to the development of the ability to listen and understand in younger schoolchildren. It contains arguments about the role of listening comprehension in learning, its role in the system of speech competencies.

Keywords: listening comprehension, speech skills, competence, pedagogical technology, learning tasks, learning content.

Ona tili va o‘qish savodxonligi bo‘yicha o‘quv metodik ta‘minotning yaratilishi bevosita mamlakat o‘quvchilarni xalqaro baholash jarayonlariga tayyorlash, ta‘limni jahon standartlariga moslashtirish masalasi bilan bog‘liq. Bu borada o‘qib tushunish ko‘nikmasiga yordamchi sifatida tinglab tushunish masalasi ham qo‘llanadi.

Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi so‘nggi yillarda “mexanizm” so‘zi falsafa, psixologiya, psixolingvistika va lingvistika sohalarida keng qo‘llanib kelinmoqda. Biroq tadqiqotchilarning hech biri mazkur so‘zga aniq ta‘rif bermagan. Uning ma‘nosini faqat kontekstga qarab chiqarib olish mumkin. Ayrim tadqiqotchilar mexanizm ostida biron narsaning tuzilishini, uning struktura

xususiyatlarini tushunishsa, boshqalari ayrim harakat va amallar yoki jarayonlar majmuyini, yana bir guruh mualliflar esa struktura va jarayonlarning o‘zaro munosabatini, struktura, jarayon va uning natijalari, funksiyalari va ijtimoiy sharoitlarni tushunishadi [1]. Nutqni xotirada tutish, shuningdek, nutqiy xotira mexanizmining ahamiyati ham nutqni anglash mexanizmidan qolishmaydi. U nutq jarayonining barcha tomonlarini, xususan, nutqning “mazmun jihati” va uning lisoniy ifodasini ta’minlaydi. Nutqda uning predmetining aks etishi, ya’ni borliqdagi u yoki bu hodisani – inson xotirasidagi bilimlari va atrofni o‘rab olgan dunyo haqidagi tasavvurlarining faollashuviz mavjud bo‘lishi mumkin emas. Shuningdek, uning ongda mavjud bo‘lgan til belgilari haqidagi obrazlar tasavvuri va ularni nutqiy muloqot jarayonida qo‘llash qoidalarining faollashuviz ham bo‘lishi mumkin emas. Nutqni oldindan aytish mexanizmi psixolingvistikada hali to‘liq o‘rganilmagan. Shu o‘rinda nutqiy faoliyat so‘zlash, eshitish, yozish va o‘qish vositasida amalga oshiriladi. Mazkur vositalar kishilarning o‘zaro munosabat turlari sifatida verbal muloqot jarayonida yuzaga chiqadi. Nutqiy faoliyatning barcha turlari umumiy jihatlarga ega bo‘lish bilan birga, bir qator mezonlarga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Nutqiy faoliyat turlarining o‘ziga xos xususiyatlarini qayd qilingan mezonlardan kelib chiqqan holda quyidagicha tahlil qilish mumkin:

- nutqiy faoliyat nutqiy muloqotning o‘ziga xosligiga ko‘ra og‘zaki muloqot va yozma muloqot vositasida amalga oshiriladi.

- nutqiy faoliyatning birlamchi turlariga so‘zlash va eshitish kiradi. O‘ylashni fikrning ichki nutq vositasida shakllanish jarayoni sifatida, so‘zlash va yozuvni esa muloqotning og‘zaki va yozma shakllarida fikr yuzaga kelishining tashqi usullari sifatida talqin qilish mumkin. Og‘zaki ekspressiv nutqning monologik, dialogik va guruhliy shakllari mavjud. Nutqiy faoliyatning turlari mazkur jarayonlarni boshqaruvchi qaramaqarshi aloqa xususiyatiga ko‘ra ham bir-biridan farq qiladi. Masalan, nutqiy faoliyatning so‘zlash va yozuv turlarida ijrochi organ (artikulyasion organ, yozadigan qo‘llar)dan bu faoliyatni “tashkil qiluvchi” dasturga,

bosh miya qismiga qaratilgan asab-mushakli qarama-qarshi aloqa amalga oshiriladi. Ushbu qarama-qarshi aloqa ichki nazorat va tahrir vazifasini bajaradi [1].

So‘zlovchi tomonidan yaratilgan matn talaffuz qilingach, havo to‘lqinlari orqali tinglovchining qulog‘iga yetib keladi. Ana shu ondan boshlab nutq tovushlari birikmasidan tashkil topgan matn so‘zlovchining jamiyatoshi tomonidan idrok qilina boshlaydi. Idrok qilish ham uzundan-uzoq bir murakkab jarayonni tashkil qiladi. Tinglovchining oldida turgan vazifa bir to‘da tovushlar birikmasidan uning asosida yotgan mazmuni chiqarib olib, unga yo nutqiy, yo jismoniy javob qaytarish, yoxud murojaatni e’tiborga olib qo‘yishdir [2]. Joriy darsliklarda tinglab tushunish uchun berilgan o‘quv topshiriqlari tahliliga e’tibor qaratish lozim:

Audiomatnni diqqat bilan tinglang [6-bet]

Sizningcha, muallifning ushbu audiomatni yaratishdan maqsadi nima?[7-bet]
Tinglagan matningiz asosida daftardagi topshiriqlarni bajaring

1. O'tloq ahli nima uchun birlashdi?141

2. Ayting-chi, ushbu hikoyadagi chumoliga o'xshash odamlar hayotda ham uchraydimi? Ular o'z yurtlarini qanday asrashadi?

3. Sizda Vatanni asrash uchun zarradek bo'lsa ham imkoniyat bormi? Misol keltiring.

4. Fidoyilik deganda nimani tushunasiz? Hikoyadagi qaysi qahramonlar fidoyilik qilishdi?[5]

Mazkur darslik zamonaviy talablar asosida yozilgan bo'lib unda boshqa nutqiy ko'nikma va malakalar qatori tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirish ham nazarda tutilgan. Biroq 2-sinf o'quvchisi fikrlash darajasidan yuqori bo'lgan ayrim savol va topshiriqlar ham mavjud. Buni salohiyatli o'qituvchi yumshatishi, tushuntirib berishi mumkin, ammo o'qish savodxonligini rivojlantirish malakasi hamma

o'qituvchilarda ham birdek emas. Darslikda ilmiyroq mazmundagi matnlarning va ularga ishlangan savol va topshiriqlarining bo'lishi ijobiy hodisa, biroq audio matnlardan estetik didni rivojlantirishda ham foydalanish mumkin. Quyidagi kabi topshiriqlar o'quvchida faqat tafakkurni o'stirishga xizmat qiladi, nazarimizda:

“Nobel mukofoti” audiomatnini tinglang.

1 Alfred Nobel nimalar ixtiro qilgan edi?

2 Nega u o'zi qilgan ishlardan pushaymon bo'ldi?

3Olim nima sababdan Nobel mukofotini o'ylab topdi?

4 Nobel mukofoti qaysi sohalar bo'yicha beriladi?

5 1901-yilda ilk mukofot kimlarga berildi?

6 Nobel mukofotini qo'lga kiritgan odamga qancha pul beriladi?

7 Mukofot o'z egalariga qaysi davlatlarda topshiriladi?[5]

Darslikning 99-betidagi “O'zbek hunarmandlari” audiomatni tinglash uchun berilgan o'rinli topshiriqlardan biri deb hisoblash mumkin:

1.Kimlarni “hunarmand” deb ataymiz?

2 Hunarmand yasagan buyum qanday bo'lishi kerak?

3 Shaharlarimiz qanday hunarmandchilik turlari bilan mashhur ekan?

4 Qaysi shaharlarda yirik hunarmandchilik markazlari bor?

5 Sayyohlar hunarmandlarning ishiga qarab nimalarni bilib oladi?

Biroq unga ishlangan savol va topshiriqlar mazmunini boyitish mumkin edi. Masalan,

hunarmandchilik bilan bog'liq maqollar, hunarmandchilikning inson hayotidagi ahamiyati kabi masalalar e'tiborga olinsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Umuman, darsliklarda berilayotgan o'quv topshiriqlari bo'yicha umumiy tasavvur quyidagicha:

T/r	Mavjud holat	Takomillashtirish bo'yicha taklif
1.	Ilmiy matnlar ko'proq tanlangan	Badiiy, publitsistik matnlar ulushini oshirish

2.	Savollarning ayrimlari murakkab	yondashuvga to'la
3.	Topshiriqlar o'quvchi yoshiga munosib bo'lmagan o'rinlar uchraydi	Katta yoshdagilar uchun mo'ljallangan topshiriqlar bilan 2-sinf o'quvchilar saviyasi o'rtasidagi tafovutni muntazam unutmashlik
4.	Talaffuz mashqlari bo'yicha tinglab tushunish namunalari berilmagan.	Darslik matnida talaffuz mashqlari bo'lishi lozim.

Savollarni pragmatik moslashtirish

Inson nutqni idrok qilishida eshitib tushunish, o'qib tushunish, nutqni yozma va og'zaki bayon qilish kabi lisoniy malakalar muhim o'rin tutadi. Nutqni idrok qilish murakkab va ko'p qamrovli psixik jarayon bo'lib, u ham boshqa idrok turlari kabi umumobyektiv qonuniyatlar asosida yuz beradi. Nutqni idrok qilish faoliyatini: idrok obrazining birlamchi shakllanishi va shakllangan obrazni tanish kabi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Nutqni idrok qilish til elementlarini eshitish yoki ko'rish resepsiyasi (qabul qilish), ularning o'zaro aloqasini aniqlash va ularning mazmuni haqidagi tasavvurlarning shakllanishini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, nutqni idrok qilish ikki bosqichda – nutqiy ifodani idrok qilish va tushunish orqali amalga oshadi. Psixologiyada tushunish bevosita idrok qilinadigan nutq (tovushlar) oqimi ortida turgan umumiy mazmuni ochish sifatida talqin qilinadi. Bu idrok qilinadigan nutq orqasida turgan ma'noning haqiqiy mazmunga aylanish jaryonidir. Masalan, “Sovuq!” ifodasining ma'nosi qanday “nutqsiz kontekstda” va kim tomonidan aytilganiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Agar bu onaning o'z bolasiga murojaati bo'lsa, u holda, bola uni issiqroq kiyinish haqidagi maslahat sifatida qabul qilishi mumkin. Agar mazkur ifoda biron kishi tomonidan ochiq turgan darchaga qo'l bilan ishora qilib aytilgan bo'lsa, u holda, uni oynani yopish haqidagi iltimos sifatida qabul qilish mumkin. Yoki ayni ifoda biron kishiga subyektiv (salbiy) munosabat bildirish maqsadida ham aytilgan bo'lishi mumkin. Tushunish jarayonida retsiyent mazkur ifodaning ma'noviy mazmun majmuyini tashkil etuvchi so'zlar o'rtasidagi ma'noviy bog'lanishlarni aniqlaydi. Anglash natijasi o'laroq retsiyent ifodaning ma'noviy mazmunini tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Shuni qayd qilish joizki, tushunish jarayoning o'zi psixologik nuqtayi nazardan teranlik va aniqlikning turlichaligi bilan tavsiflanadi. Nutqni tushunish jarayoni axborotlar oqimidan muhim jihatni, muhim mazmuni ajratib olishdir. Nutqning ma'noviy mazmuniga bunday yondashish tinglovchining so'zlovchi nutqi motivlarini, ifodaning ichki mantig'ini to'liq tushunishiga imkon beradi. Tushunishning ushbu darajasi so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan fikr ifodalashda foydalanilgan lisoniy vositalarni baholashni ham o'z ichiga oladi. Bu borada G.Hamroyev: “Agar darsni tashkil etish, xususan, ona tili darslarida fonetika, orfoepiya, orfografiya mavzularini o'qitish o'qituvchining ixtiyoriga to'liq topshirib qo'yilsa, o'quvchilarning adabiy talaffuz hamda imloga oid ko'nikmasi bir xil bo'lmasligi muqarrar. Talaffuz va imlo qoidalari esa bir xillikni taqozo etadi. Shu ma'noda o'quvchilarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirishni

автоматlashtirish masalasi juda dolzarb bo‘lib qoladi”[3] deydi. O. Qurbonova [4] ona tili darslarida nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish asosan ona tili o‘qituvchisining darsni yuqori saviyada tashkil etishi bilan bog‘liq. Nutqiy kompetensiyalar: tinglab tushunish, eshitish, o‘qish, yozish deyarli har bir ona tili darsida rivojlantirilib boriladi. Ona tili o‘qitishda o‘qituvchining eng asosiy vazifalaridan biri, o‘quvchilardagi hosil bo‘lgan nutqiy ko‘nikmalarlarning rivojlanish, bunda boshlang‘ich sinfdan boshlab, tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirishga e‘tibor berish lozimligini ta‘kidlaydi. Ikki shaxs orasida bo‘layotgan suhbat insoniy odatga ko‘ra navbati bilan gapiradi va bir-birini tinglab tushunishga harakat qiladi. Hayotiy tajribadan ma‘lumki, o‘z fikrini og‘zaki bayon etish (gapirish) ko‘pchilik yoqtiradigan nutq faoliyatining turidir. O‘zga shaxsni tinglab tushunish orqali turli axborot olinadi. Nutqiy muloqotda bo‘lish odam uchun zaruriy ehtiyoj sanaladi. Tinglash jarayonida so‘zlovchining ifoda etmish mulohazalarini qisman yoki to‘la-to‘kis tushunib yetmaslik hollari bo‘lib turadi. Buning asosiy sababi tinglab tushunishni o‘rgatishga yetarli e‘tibor berilmasligidadir.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslik, qo‘llanmalarida tinglab tushunish nutqiy ko‘nikmasini rivojlantirishdagi o‘rni fikrlashning bu turi o‘quvchini tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Odatda taqdim etilayotgan audiomatni tinglab, bir vaqtning o‘zida diqqatni jamlab qiyosiy topshiriqlarni bajaradi. Masalan, matn mazmuniga mos kelmaydigan g‘oya yoki xulosani aniqlash; berilgan munosabat bilan hamohang bo‘la oladigan fikrni ilgari surish, chalg‘ituvchi fikrlarni anglash, ishonchli axborotlarni to‘plash kabi nutqiy kompetentlikni namoyish etadi. Shuning bilan birga audiovisual materiallar orqali talaffuz, adabiy talaffuz me‘yorlari masalasini ham nazarda tutish foydali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку. –М., 1989. –С. 166.
2. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –Б. 248.
- 2 Глухов В.П. 2005. –С.17.
3. Ҳамраев Ф. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларининг методик таъминотини такомиллаштириш: пед. фан. док. (PhD) дисс. - Самарканд: 2019. - 56 б.
4. Qurbonova O., Davletova A. O‘quvchilarning nutq madaniyati va nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish’|| <https://cyberleninka.ru/>
5. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta‘lim markazi, 2021. – 120 b.
6. M Maxmudova, N Qobulova. Boshlang‘ich sinflarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Академические исследования в современной науке, 2022 237-240-b